HALK SAĞLIĞI USUL VE ÜSLUBU

Birinci Kitap

KAVRAM

Cem TURAMAN

© Copyright 2024

Bu kitabın, basım, yayın ve satış hakları Akademisyen Kitabevi AŞ'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kağıt ve/veya başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, dağıtılamaz. Tablo, şekil ve grafikler izin alınmadan, ticari amaçlı kullanılamaz. Bu kitap T.C. Kültür Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır.

ISBN
978-625-399-749-6

Kitap Adı
Halk Sağlığı Usul ve Üslubu - Birinci Kitap - Kavram

Yazar
Cem TURAMAN
ORCID iD: 0000-0003-3917-3745

Yayın Koordinatörü
Yasin DİLMEN

Kapak Tasarımı
İnci - Emil Shoainia

Sayfa Tasarımı
Akademisyen Dizgi Ünitesi

Yayıncı Sertifika No
47518

Baskı ve Cilt
Vadi Matbaacılık

Bisac Code
MED078000

DOI
10.37609/akya.3040

Kütüphane Kimlik Kartı
Turaman, Cem.
Halk Sağlığı Usul ve Üslubu - Birinci Kitap - Kavram / Cem Turaman.
Ankara : Akademisyen Yayınevi Kitabevi, 2024.
253 s. : 160x235 mm.
Kaynakça var.
ISBN 9786253997496
1. Halk Sağlığı.

GENEL DAĞITIM

Akademisyen Kitabevi AŞ

Halk Sokak 5 / A
Yenişehir / Ankara
Tel: 0312 431 16 33
siparis@akademisyen.com

www.akademisyen.com

"Her okuyucu, okudukça gerçekte kendisinin okuyucusu olur. Yazarın işi sadece, okuyucuya bu kitap olmasaydı kendinde ne göremeyeceğini anlamasını sağlayan bir tür optik araç sunmaktır. Kitabın gerçek olduğunun kanıtı ise, okuyucunun okurken kendinde idrak ettiğidir."

Marcel Proust

TAKDİM

Dünyamızda yaşamın nasıl başladığını, henüz okyanusların ve uzayın derinliklerini keşfedemediğimize göre, tam olarak bilemiyoruz; ancak yaşamın iki temel fonksiyonu olduğunu, beslenme ve üreme, biliyoruz. Birincisiyle gen vektörü fani bedenimizi hayatta tutuyoruz, ikincisiyleyse genomumuzu. Her ikisine de erişim sınava tabidir: en hızlı uyum sağlayabilenler ve engelleri en hızlı aşabilenler hayatta kalarak yavru bırakabilir. Her ikisi de ve birlikte, beslenme ve üreme, nüfus dinamiklerinin belirleyicisidir.

Nüfus dinamiklerini ise iki vektör oluşturur; nüfus ya büyür ya da küçülür. Popülasyon küçülmesi, darboğaz, tür ve ekosistem açısından bir sorundur ve önce biyologları sonra da herkesi ilgilendirir; insan nüfusunun büyümesi ise her açıdan çok daha büyük bir sorundur ve önce demografları, sonra herkesi ilgilendirir. Her şeyden önce büyüyen nüfusun besin ihtiyacı artar; en uygun besini bütün nüfusa yeterli ve hakkaniyetli miktarlarda temin etmek, önce ziraatçilerin ve beslenmecilerin, sonra herkesin işidir. Beslenme sonucu çıkan atıkların uzaklaştırılması ve dönüştürülmesi mühendislerin, bu atıkların kaynağında kontrolü ve ayrıştırılması ise, artık tahmin edileceği üzere, herkesin görevidir. İnsan nüfusunun artması çevre aleyhine çalışır, oysa biz de o çevrenin bir bileşeniyiz ve sonunda bundan zarar görürüz. Nüfus artışı çevreyi olumsuz etkileyerek salgın hastalıklara zemin hazırlar; kanser, 'tek kaynaklı' bulaşıcı bir salgın hastalıktır.

Bütün bu dinamiklerin incelenmesine ve değiştirilmesine "Halk Sağlığı" diyoruz; klinik tıp ve cerrahi ise bu işte ikinci sıradadır, istenmeyen sonuçları düzeltmekle yetinmek zorundadırlar. Halk sağlığı bu uzmanlıklardan biri değildir; bileşenleri demografi, beslenme, mühendislik, genetik ve sosyal bilimler gibi çok ve çeşitli olan, bir topluma teşhis, müdahale ve değerlendirme işidir. Dar anlamda halk sağlığı belirli yol ve yordama uyarak insan topluluklarına teşhis

koyar, müdahale ve teşvik ederek sağlıklı olma halini geliştirir ve varılan sağlık düzeyini değerlendirir, hepsi bir usûl işidir ve bu kitap dizisinin son üç kitabı bu usûlü anlatmaktadır. Geniş anlamda ise halk sağlığı tıbbi olmaktan çok bir yönetim ve araştırma disiplinidir ve insan sağlığında kaydedilen ilerleme ve başarıları, doktorlara değil halk sağlığı otoriteleri ve belediyelerin çalışmalarına borçluyuz.

"Halk sağlığı yaklaşımını açıklamanın güzel bir yolu, bir sağlık çalışanını nehir kenarında cankurtaran olarak tasavvur etmektir. İkide bir birisi suya düşmekte ve sağlık çalışanı onu kurtarmak için suya atlamaktadır. Bazan ancak bir ceset çıkarabilmekte ama oluşan girdaplarda kendi hayatı da tehlikeye girmekte ve çok sayıda insan hayatını kaybetmektedir; çünkü sağlık çalışanı her seferinde ancak bir kişiyi kurtarabilmektedir. Bu yorucu ve yüksek maliyetli bir iştir. Bir gün düşünecek vakit bulur ve sorar: nehre neden bu kadar çok insan düşüyor? Bu nehirde neler oluyor? Eğer insanları birer birer kurtarmaya çalışacağıma onları öncelikle nehre düşmekten alıkoyabilirsem, çok daha az sayıda insan boğulma riskiyle karşılaşır ve işim kolaylaşır."

Halk sağlığı mesleği artık tıp dışı dallarda giderek daha fazla tercih edilmektedir; insani kalkınmayla birlikte bilimsel ve teknolojik gelişimin ortak sonucu olsa gerek. Kalkınmış ülkelerde cerrahi dallar, üçüncü dünyadan bedava devşirilen, eğitim masrafları peşin ödenmiş esmer erkek hekimlere emanet edilmiştir, sarışın ve renkli gözlü "yerliler" ise genetik, molekül, nanotekno gibi yükte hafif-pahada ağır işleri kendine ayırmıştır. Halk sağlığına gelince, elle değil akılla yapılan bir iştir ve aklı olanlar hastalıklara değil nedenlerine yönelik müdahaleleri giderek daha fazla bilimsel bulmaktadır.

Halk sağlığı klinik veya "dahili" bir dal değildir. Klinik hekimlikle halk sağlığı arasında akıldan başka farklar da bulunmaktadır; aynı sağlık sorununa karşı uygulanacak halk sağlığı müdahalesiyle klinik-teknolojik müdahalenin maliyetleri 1'e milyon ölçeğinde farklıdır. İyileşen hastaların idolü olmayan halk sağlıkçılar; görünmeyen kahramanlardır ve artık "halk sağlıkçısı kompleksi"nin sonu gelmelidir. Bu dizinin ilk dört kitabının amacı, bir halk sağlığı üslûbu oluşturarak bu kompleksi ortadan kaldırmaktır. Darısı pratisyen hekimliğin başına!

Ülkemizde halk sağlığının iki temel sorunundan biri kendini halka anlatamamak, ikincisi ise kendine anlatamamak olmuştur. Bu sorunların birincisi neredeyse evrenseldir ve bu kitabın konusu dışındadır; ikincisi ise tam olarak bu kitabın konusudur ve yazılma amacını teşkil etmektedir. Halk sağlığı mesleği,

bir "temel sağlık hizmetleri" sunma işi değildir, sağlık politikaları geliştirme, planlama, uygulamaları koordine etme ve değerlendirme mesleğidir. Toplum hekimliği ise, çoğu zaman düşük gelirli bir nüfusa sahip belirli bir toplumu hedefleyen bir kamu sağlığı hizmetidir; "kamu" (public) sözü, dilimize yanlışlıkla "halk" olarak tercüme edilmiştir. Kalkınmış ve halk sağlığı uygulamalarını çok önce başlatmış ülkelerde de bu konuda bir kavram kargaşası bulunmaktadır, biz de oradan öğrendik ve bu hata düzeltilmelidir. Bu kitap serisiyle halk sağlığı anlayışını kökten bir değişikliğe uğratmayı hedefliyorum.

Temel sağlık hizmetlerini sunan doktorlara "toplum hekimi" denir ve bizlere verilen ihtisas bilgi ve becerisi bu uygulamalarla sınırlı kalmıştır. Toplum hekimliği alanını oluşturan bağışıklama, beslenme, aile planlaması danışmanlığı, işyeri sağlığı, çocuk-yaşlı-ergen-kadın sağlığı, enfeksiyonlar ve kronik hastalıkların kontrolü, hepsi, önce birer birinci basamak uygulamasıdır ve bu konuların her birinin ikinci ve üçüncü basamaklarda uzmanları bulunmaktadır. Bu konular halk sağlıkçısı için sadece "kesen" konulardır ve toplum hekimleri kadar her konunun uzmanlarıyla iş birliği ve iletişim halk sağlığının olmazsa olmazıdır. Halk sağlığı, hizmet basamakları arasındaki iş birliğini koordine eder.

Ne yazık, aslen toplum hekimi olan halk sağlıkçılarının aile hekimliğiyle alanları ister istemez kesişmiştir, müfredatları da büyük ölçüde aynıdır. Kendine "halk sağlıkçı" diyen toplum hekimleri, görmedikleri hastalara yazmadıkları reçeteler için bakanlıkla didişedursun, halk sağlığının biçare aile hekimliği mesleğiyle bir alıp veremediği olmamalıdır. Aile hekimi mi? Masasının gerisinden kımıldamamaya ve hastasına dokunmamaya yeminli doktora verilen isimdir, bu ülkede hekimlik hiç bu kadar yozlaşmamış ve aşağılanmamıştı.

Halk sağlığında iki kavramsal meseleden ilki, bir halk sağlığı müdahalesi sürecinin başındaki teşhis ve sonundaki değerlendirme metot ve araçlarının ve veri kaynaklarının benzer veya aynı olmasıdır. "Önce" görünen durum tespiti, "sonra" görünenin metodolojik tamamlayıcısıdır, birincisi olmasa ikincisi işlevsizdir, bir metodolojik sürecin parçalarıdırlar. Halk sağlığı matriks tablosunun bir tarafında teşhis-müdahale-değerlendirme üçlüsü, diğer tarafında teorik-politik-operasyonel boyutların görünebilir olması, bu kitabın diğer bir hedefidir.

İkinci kavramsal mesele ise "koruma" sözüyle ilgilidir ve serinin yeşil kitabının konusudur; halk sağlığında koruma (protection), önlemeden (prevention) farklıdır ve prevention, toplum hekimliği jargonunda 'koruma' olarak telaffuz edilmektedir; 'profilaksi' ve 'preservation' terimleri de var, birincisi toplum hekimliği ve ikincisi kimyanın alanında olmakla, kitaplarımın konusu dışındadırlar.

Halk sağlığında hastalıktan korunulmaz, hastalık önlenir; korunulan ise sağlıklı olma halidir. Bu serinin üçüncü kitabı bu konuya ayrılmıştır; bu iki kavramı birbirinden net bir biçimde ayırdığıma inanıyorum. Hastalıkları önleyen halk sağlıkçısı, koruma programlarını, 'sigorta' deniyor, planlar, kurar, yönetir ve değerlendirir. Toplum hekimliğinde ise koruma, birincil (önleme), ikincil (tedavi) ve üçüncül (rehabilitasyon) koruma olarak, klinik bakışla tanımlanıyor. Bize böyle öğretildi, ben klinisyen değilim ve bunların sadece birincisiyle ilgileniyorum.

Çeyrek asırdır kitaplar yayınlıyorum, ancak bu kitabı yazarken iki özellik fark ettim, birincisi, kitaplarımda daima bir mantık sırası oluşturuyorum, o yüzden baştan sona doğru sırayla okunmalarını, en uygun okuma biçimi olarak okuyucuya tavsiye ediyorum. Bu özellik bu kitapta çok daha belirginleşti. Halk sağlığı adını taşıyan diğer toplum hekimliği kitaplarında ise ilgi duyulan konuyu sırasız okumak mümkün görünüyor. İkincisi, başlangıçta hep kitaplarımın planı hazır sanıyorum, ama uzaya saçılmış bir toz bulutu misali bilgi kümeleri bir araya geldikçe meteorlara ve daha sonra gezegenlere dönüşüyorlar, bu yüzden öngöremediğim bölüm veya alt bölümler oluşuyor, ben de uzayda gezmiş gibi oluyorum!

On beş yıl önce kendimi emekli ettikten sonra, çocukluk hayalimi gerçekleştirmek üzere, sekiz yıl sürecek bir entomoloji yüksek lisansı programına başladım (Halk sağlığı ihtisas öğrenciliğimi de dokuz yılda tamamlamıştım!). Bu programın, yazdığım tezden belki daha önemli bir çıktısı, "Tıbbi Entomoloji" kitabım oldu. Bu yeni süreç bana böcekçilikten başka evrimci görüş de kazandırdı, böylece ilk orijinal Türkçe "evrimsel tıp" kitabını da yayınlamış oldum. Bu ürünün etkisini bütün çalışmalarımda hissediyorum; bu kitap serisinde de hastalıkların ve onlarla mücadele yöntemlerinin zaman yolculuklarını evrim gözlüğüyle tanımlamaktan kendimi alamadım. Tüm canlılar gibi, insanın da evrildiğini aklımıza getirmezsek, halk sağlığı anlayışının da 224'le gökten düştüğüne, pek çokları gibi, kolayca inanabiliriz.

Öte yandan, "global/küresel" sözü artık günlük dilimize yerleşmiş bulunmaktadır, öyle ki, artık yerel olarak nitelenebilecek ne bir kavram ne bir ürün ne de hizmet anlayışı kalmıştır. Böylece kitapta halk sağlığı da küresel bir gözle anlaşılmış ve anlatılmıştır. Küresel iklim değişikliği ise, artık neredeyse bütün disiplinlerin "kesen değişkeni" olmuştur ve pek çok kimse bu işi tam anlamıyla meslek edinmeye başlamıştır. Halk sağlığının da payına, elbette iklim değişikliğinin doğrudan yavaşlatılması olmasa da sağlık üzerindeki etkilerinin anlaşılması ve hafifletilmesi düşmektedir ve serinin iklim değişikliğiyle ilgili

bölümünden başka, farklı bölümlerinde bir kesen değişken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yedi kitabın her birine gök kuşağının birer rengini veriyorum, kitaplıkta yan yana güzel dururlar. Aynı zamanda, gökkuşağı renkleri arasındaki yumuşak geçişler, halk sağlığı fonksiyonları arasındaki fizyolojik bütünlüğü temsil etme açısından hoş bir metafor oluşturuyor. Serinin bütününde halk sağlığı alanını, iki boyuta yerleşen üçer bileşenle tanımladım; ilk dört kitap üslûp, son üç kitap usûlü temsil etmektedir. Bu birinci (kapak rengi mor) kitapta, "Kavram", daha çok felsefi bir yaklaşım benimseyerek bir halk sağlığı ve tıp kültürü oluşturmaya çalıştım. İkinci kitabı, "Kapsam", genişliği nedeniyle ikiye böldüm (lacivert ve turkuaz) ve üçüncü kitap (yeşil), "Koruma" konuludur.

Serinin son üç kitabında ise, halk sağlığı usûlünü; önce insan topluluklarının sağlık sorunlarını veya aynı anlama gelmek üzere, sağlık ihtiyacını teşhis etme (sarı), teşhis konan sağlık sorununa veya ihtiyacına yönelik en uygun müdahaleyi planlayarak yönetme ve nüfusun daha ileri bir sağlık düzeyine ulaşması için promosyon (turuncu) ve sonunda, yapılan müdahalenin değerlendirilmesi (kırmızı) olarak tanımladım.

Bu seriyi oluşturan kitapların tek yazarlı olması; zorunlu bir tercih olarak yazara çok ağır bir yük getirmiş ve bu yükü zamana yayma gereği doğmuştur. Bu nedenle referansların tarihleri biraz geniş bir aralığa yayılmıştır; buna karşılık dil ve kavram bütünlüğü korunmuştur. Eh artık "65 üstü"yüm ve yaşamımı optimal bir sağlıklılık halinde sürdürebilmek için daha fazla zaman, enerji ve -itilip kakılmadan hizmet alabilmek için- para harcamam gerekiyor, bu da ortalama günlük yazma zamanımı kısıtlıyor. Atmış beş yaş üstünde sağlığı yönetmek masa örtüsü sermeye benziyor, sol üst köşeden fazlaca çekerseniz sağ alt köşe açılıyor. Böylece kitabın kavramsallaştırma ve planlamayı saymadan, yazma aşaması yaklaşık üç yıla yayıldı, bu yılları ömrümün en güzel ve heyecanlı yılları arasında hatırlayacağım.

Hep aynı şey, yazdıklarımı dönüp tekrar kurdalamaya bir kere başlayınca delinen baraj sonunda patlıyor, başta tasarladığım hacmi daima aşıyorum ve hedeflediğimden çok daha kalın bir kitap ortaya çıkıyor. Galiba bu kitabı yazmaya 2021 yazında başladım ve planım 2022 kışında yayınlamaktı, elbette ki merakıma yenik düşmek ve yan dallara sapmak benim hastalığım, evdeki hesap yine bozuldu ve önce 2023 baharını hedefledim, sonra yaz sonu derken yıl sonu hemen geldi ve 2024 yazını gözüme kestirdim. Yine yetişmeyecekti, sonuçta kitabı önce ikiye, "üslûp" ve "usûl", olmayınca yediye bölme ve sırayla

yayınlamaya karar verdim. Böylece bu kitabı yayınlayabilmemi, başka türlü kolay kolay ulaşamayacağım hedefimi parçalara ayırarak yakınlaştırabilmeme borçluyum; 'dividum et impera'.

Yukarıda da belirttim, son yıllarda heves ettiğim evrimsel tıp merakı da kitabın tamamlanmasını yavaşlatan bir etken olmuştur ve bu bir zorunluluktur: Çağdaş muhafazakârlık, ülkemizde kendileri silahlı ve zevceleri 4x4 cipli tekelci sermayenin aldığı son ve muhtemelen sonuncu biçimdir ve tanımı gereği evrime, dolayısıyla bilime düşmandır. Her ikisini de her yerde savunmayı görev sayıyorum, bilimsiz yapamayız ve evrimsiz bilim olmaz. Doktorlar kuyruk koksamızın neden içeri dönük olduğunu ve vas deferensimizin karın içinde neden bu kadar uzun bir yol kat ettiğini anlayabilmeli ve açıklayabilmelidir. En azından evrim sezgisine sahip olmadan ne halk sağlıkçı ne doktor ne de bilim adamı olunabilir, halk sağlıkçılarımız eksiklidir ve ben tamamlıyorum.

Yine Türkçe-İngilizce terminoloji zorlukları yaşadım. Evrim, değişen çevrelere adaptasyonlar sürecidir, Türkçe 'uyum' ve 'intibak' sözlerimiz var, adaptasyon ve uyum sözlerinden yerine göre en uygununu seçtim. Buna karşılık "social isolation" sözünü olduğu gibi alamadım, "izolasyon" sözünü inşaat sektörü benden önce kapmış görünüyor. Bu kavramı ifade etmek için sözlük, "tecrit" sözünü uygun görmüş ve bundan daha kötü bir ifade bulunamazdı, intaniye servislerinde ve hapishanelerde kullanılan bir terimdir ve bu kitapta anlatılmak istenen toplumsal sorunu hiçbir şekilde karşılamamaktadır. "Münzevi" ise kendi iradesiyle yalnız kalandır ve toplumsal değil kişisel bir durumdur. Böylece yerine göre 'yalnızlaşma' ve 'kimsesizlik' sözlerinde karar kıldım.

Ailement, sickness, illness ve disease ifadelerine karşılık maraz, illet, sayrılık ve hastalık sözlerimiz; therapy, treatment, remedy, cure karşılığında sağaltım, deva ve tedavi sözlerimiz var ama biz bu iki setin sadece sonuncularını kullanıyoruz, ben de zorunlu olarak öyle yaptım, dil zenginliğimizi kaybediyoruz, kayıpları nasıl geri getirmeli? Bir denemeye cesaret ettim; "biçim-tarz ve yöntem-metod"a karşılık "üslûp ve usûl" sözlerimiz var, bu güzel ve anlamlı sözleri severek geri getirdim, halk sağlığı bir usûl ve üslûp işidir ve kitabın adında yerlerini aldılar. Ama "promotion ve transition" gibi teknik sözleri Türkçeleştirmek anlamlarını zayıflatabilirdi, her birine kavram kargaşası yaratma pahasına çeşitli karşılıklar bulunuyor, "promosyon ve tranzisyon" olarak kullandım.

Neredeyse 30 yıl oldu, Murray ve Lopez epidemiyolojide bir devrim yarattı ve artık epidemiyologlar DALY ile yatıp QALY ile kalkıyor, ilk defa Nazmi ağabey yapmıştı, bütün morbidite ve mortalite hızları en azından yaşa standardize

ediliyor, bir de bunların güven aralıklarını ekleyince, politikacının bir sağlık sorunu hakkında hızlı ve öz bilgi edinmesi imkânsız olmasa da zorlaşıyor. Bu kitapta okuyucuyu bu yükten kurtardım, sağlık sorunlarının büyüklüklerini, o da ancak çok gerektiğinde, kaba insidans ve prevalanslarla belirtim ki, paraşütle atanan sağlık bürokratları henüz burada bile değildir.

Takip eden birinci bölümde Nusret Bey'in adlarını zikrettiğim öğrencilerini ilk sayarsak ben ülkenin ikinci 'halk sağlığı' nesli oluyorum. Ankara'dan sonra bursla gittiğim Paris üniversitelerinde aldığım biyoistatistik ve epidemiyoloji ağırlıklı halk sağlığı derslerini de ekleyelim[1], yine de toplam dokuz senelik 'halk sağlığı uzmanlığı' eğitimi maceramdan çok daha fazlasını, henüz tamamlamış olmasam da bu kitap bana kazandırmıştır; onu yıllarca uğraşarak ben yaptım ama o da beni "halk sağlıkçısı" yaptı. Yazar mı kitabı yapıyor yoksa kitap mı yazarı, karışsa da kitap yazmanın, yazdıkça fark edilen incelikleri vardır ve bu altıncı ya da yedinci kitabım oldu galiba, geriye doğru bakınca bu işte giderek ustalaştığımı fark ettim. Lafı dolandırmadan söylersek, serinin bu ilk kitabını, her ne kadar hayret etsem de beğendim ve umuyorum okuyucu da beğenir ve eleştirisini eksik etmez. Kitap ülkemde halk sağlığının yeniden doğuşunun, Rönesans, aracısı olursa, artık entelektüel anlamda huzur içinde ölebilirim.

Böylece, nihai hedefime ulaşmış bulunuyorum. Kendine halk sağlığı adı veren camianın asırlık uykusundan uyanmak için sarsılmaya ihtiyacı vardı ve bunu kendi kendine yapmaya hiç niyetli görünmüyordu, sarsılmak için şiddet uygulamak gerekir, kimse yapmayınca iş bana düştü ve yaptığıma inanıyorum. Tepki çekeceğim muhakkaktır ama bu biat eden müminler mahallesinde benim salyangozlarımı yiyenler elbet çıkacaktır. Bu salyangozları yiyenler, Galenus-Pasteur çizgisini ilk defa geçerek usûl ve onun ötesinde bir halk sağlığı kültürü, üslûb, edinebilecektir.

Bu kitap teknik bir araçtır ve kendi türünde bir ilktir. Bu aracı tasarlayabildiğim için halk sağlıkçı misyonumu gerçekleştirdiğime gönül rahatlığıyla inanıyorum ve takip eden "manifesto" bölümü, biraz da hekimlikte devirdiğim kırk yılın özetidir. İktisadi kullanma, etkili ve verimli kullanmadır, burada yazdığım, geçmişteki kitaplarımın takdimlerinin devamıdır, tekrarlamayacağım.

Elbette Türkçe ve interneyşınıl benzer kitapları da takip ediyorum, bu sayede özellikle tıbbi entomoloji, evrimsel tıp ve bu halk sağlığı kitaplarımın gerçekten benzersiz değil, eşsiz oldukları kanım güçleniyor. Ben yazarsam fark yaratmak

[1] Bu sayede ülkemde aldığım epidemiyoloji derslerinin Avrupa standartlarının bir hayli gerisinde kaldığını üzülerek fark ettim, sadece bu kadarla kalsa iyi, ülkemizde epidemiyoloji öğretimi biyoistatistikten bihaberdir ve toplum hekimi halk sağlıkçılarında bu nosyonlar yeni yeni yeşermektedir, epidemiyoloji mesleğini gelişebilmesi için halk sağlığı-toplum hekimliği disiplininden ayırmakta yarar olabilir.

için yazarım ve farklı yazarım, bu da fark edilir. Ben yazarsam o alanda çığır açmak için yazarım; bu kitapla da ülkemde toplum hekimliğinden halk sağlığına geçiş çığırını açtığımı ilân ediyorum. Tek başıma devlere kafa tutmamı kimse yadırgamasın, bilimi ve toplumu ilerletenler, Goliat'ları deviren Davut'lardır ve önemli olan başlamaktır; Dostoyevski'ye göre de "dünyada bir işe, belki de her çeşidine, başlamaktan daha iyi bir şey yoktur; başlayalım artık."

Ankara-Batı, Şubat 2024

HS_U&U@gmail.com

İÇİNDEKİLER

TAKDİM ..... **iii**
MANİFESTO **1**

İNSANIN YÜKSELİŞİ **21**
Giriş 21
Evrimin getirdikleri 21
Yaşam 21
İnsan 22
Uyumsuz 26
Hijyenik 32
Öngörülü ve esnek 33
Meraklı 35
Endişeli 36
Tarih öncesi 39
Marifet 39
Çömlek 43
Ateş 44
Yemek 45
Yamyam 49
Kültür 53
Birinci devrim 59
Tarım 59
Tuğla ve beton 65
Şehir 67
Veba 68
İkinci devrim 69
Sanayi 69
Bulaşıcı olmayan? 72

Üçüncü devrim 74
Teknoloji 74
Antroposen 75
Enfeksiyon 81
Pandemosen 83

TEKNOLOJİ VE UZMANLAŞMA 87
Giriş 87
Biyoteknolojinin evrimi 88
Nanotıp 92
Genel pratisyenlikten uzmanlığa 94
İnternet ve sağlık 96
Sağlık enformasyon teknolojileri 97
Yapay zekâ 97
Büyük veri 98
Veri madenciliği 98
Sosyal medya 99
Bilgi güvenliği ve kalitesi 100
Siber suçlar 101
Teknoloji ve halk sağlığı 103
Büyüyen teknoloji uçurumu 105
Doktor robota karşı 106
Etik sorunlar 108
Sonuç 110

HALK SAĞLIĞININ EVRİMİ 113
Giriş 113
Epidemiyoloji ve halk sağlığının tarihi seyri 114
Yeniden doğuş 116
Yirminci yüzyıl 118
Halk sağlığından neden vaz geçemeyiz? 120
Kalkınmış ülkelerde 122
Neo-liberal ekonomi politikalar 124

Kalkınamamış ülkelerde 127
Kalkınma mı, sağlık mı? 128
Halk sağlığının yeni sorunları 132
Dönüm noktası 134
Sonuç 135

ÇAĞDAŞ UZMANLAŞMALAR 137
Halk sağlığı 137
Toplum hekimliği 144
Halk sağlığı ve toplum hekimliği 148
Genel pratisyen, "hekim" 151
Önleyici hekimlik 156
Sağlık promosyonu 171
Sosyal hekimlik 180
İşyeri hekimliği 189
Afet hekimliği 201
Geleneksel hekimlik 212

KAYNAKLAR 221
YAZAR HAKKINDA 237

KAYNAKLAR

Tarih

Dethlefsen L, McFall-Ngai M, Relman DA. An ecological and evolutionary perspective on human-microbe mutualism and disease. Nature 2007;449(7164):811-8.

Seymour V. The Human–Nature Relationship and Its Impact on Health: A Critical Review Frontiers in Public Health 2016; 4

Kwang HK. Origins of Bipedalism Biological and Applied Sciences. Braz. arch. biol. technol. 2015;58(6)

Fernández-Götz, M. Urbanization in Iron Age Europe: Trajectories, Patterns, and Social Dynamics. J Archaeol Res 2018;26:117–162

International Commission on Stratigraphy (ICS) 2013-2022 https://stratigraphy.org/chart. Retrieved March 7, 2022

Bai X, McPhearson T, Cleugh H, Nagendra H, Tong X, Zhu T, Zhu YG. Linking Urbanization and the Environment: Conceptual and Empirical Advances. Annual Review of Environment and Resources. 2017;42 (1): 215–240.

World Health Organization. Cities ve public health crises. Report of the international consultation, 29–30 October 2008, Lyon, France. Geneva: The Organization. p. 1–32.

Patel RB, Burke TF. Urbanization—an emerging humanitarian disaster. N Engl J Med. 2009;361:741–3.

Ho WC, Zhang J. Evolutionary adaptations to new environments generally reverse plastic phenotypic changes. Nat Commun 2018;(9)350

Clatici VG, Voicu C, Voaides C, Roseanu A, Icriverzi M, Jurcoane S. Diseases of Civilization - Cancer, Diabetes, Obesity and Acne - the Implication of Milk, IGF-1 and mTORC1. Maedica 2018;13(4):273-281

Castree N. The Anthropocene: a primer for geographers. Geography 2015;100(2):66-75

Drew GC, Stevens EJ, King KC. Microbial evolution and transitions along the parasite–mutualist continuum. Nat Rev Microbiol. 2021;19:623–638

Frew JW. The Hygiene Hypothesis, Old Friends, and New Genes. Frontiers in Immunology. 2019; 10

Mitchell PD. The origins of human parasites: Exploring the evidence for endoparasitism throughout human evolution. Int J Paleopathol. 2013;3(3):191-198.

Armelagos GJ. The paleolithic disease-scape, the hygiene hypothesis, and the second epidemiological transition, pp: 29-43. In: Rook GAW. (eds) The Hygiene Hypothesis and Darwinian Medicine. Progress in Inflammation Research. Birkhäuser Basel, 2009

Fuchs K, Rinne C, Drummer C, Immel A, Krause-Kyora B, Nebe A. Infectious diseases and Neolithic transformations: Evaluating biological and archaeological proxies in the German loess zone between 5500 and 2500 BCE. The Holocene 2019;29(10):1545–1557

Piret J, Boivin G. Pandemics Throughout History. Frontiers in Microbiology 2021;11:1-16

Sabbatani S. Epidemics on the sea: migrants journeys in the nineteenth century. Infez Med. 2015;23(2):195-206

Bartram J, Cairncross S. Hygiene, sanitation, and water: forgotten foundations of health. Public Library of Sciences Med. 2010;7(11):e1000367

Palatnik-de-Sousa CB. What Would Jenner and Pasteur Have Done About COVID-19 Coronavirus? The Urges of a Vaccinologist. Frontiers in Immunology 2020;11

Fauci AS, Morens DM. The Perpetual Challenge of Infectious Diseases. N Engl J Med 2012; 366:454-461

Aminov RI. A brief history of the antibiotic era: lessons learned and challenges for the future. Frontiers In Microbiology 2010; 1:134

Zappa A, Amendola A, Romanò L, Zanetti A. Emerging and re-emerging viruses in the era of globalisation. Blood Transfus. 2009;7(3):167-71

Feasey N, Wansbrough-Jones M, Mabey DCW, Solomon AW, Neglected tropical diseases. British Medical Bulletin 2010;(93)1:179–200

Thuy TT. Effects of DDT on environment and human health. Journal of Education and Social Sciences. 2015;2:108-114

Kabasenche WP, Skinner MK. DDT, epigenetic harm, and transgenerational environmental justice. Environ Health 2014;13(62)

Tleyjeh IM, Tlaygeh HM, Hejal R, Montori VM, Baddour LM. The Impact of Penicillin Resistance on Short-Term Mortality in Hospitalized Adults with Pneumococcal Pneumonia: A Systematic Review and Meta-Analysis, *Clinical Infectious Diseases*, 2006:42(6):788–797

Bhattacharya S. The facts about penicillin allergy: a review. J Adv Pharm Technol Res. 2010;1(1):11-17.

Roychoudhury S, Das A, Sengupta P, Dutta S, Roychoudhury S, Choudhury AP, Ahmed ABF, Bhattacharjee S, Slama P. Viral Pandemics of the Last Four Decades: Pathophysiology, Health Impacts and Perspectives. International Journal of Environmental Research and Public Health. 2020; 17(24):9411

Olshansky JS, Bruce CA, Richard RG. Len S. Emerging infectious diseases: the Fifth stage of the epidemiologic transition?. World Health Statistics Quarterly 51 (1998): (2, 3, 4): 207 - 217. World Health Organization.

Bramanti B, Dean KR, Walløe L, Stenseth N. The Third Plague Pandemic in Europe Proc. R. Soc. B. 2019 286 20182429.20182429

Mutreja A, Kim D, Thomson N., et al. Evidence for several waves of global transmission in the seventh cholera pandemic. Nature 2011;477:462–465

Bhadoria P, Gupta G, Agarwal A. Viral pandemics in the past two decades: An overview. J Family Med Prim Care 2021;10:2745-50

Lycett SJ, Duchatel F, Digard P. A brief history of bird flu. Phil. Trans. R. Soc. 2019; B 374, 20180257.20180257

Musso D, Ko AI, Baud D. Zika Virus Infection - After the Pandemic. N Engl J Med 2019; 381:1444

Dawood FS, Iuliano AD, Reed C, et al. Estimated global mortality associated with the first 12 months of 2009 pandemic influenza A H1N1 virus circulation: a modelling study. Lancet Infect Dis. 2012;12(9):687-95

UNFPA https://www.unfpa.org/data/world-population-dashboard. Retrieved March 9, 2022

Uddin TM, Chakraborty AJ, Khusro A, et al. Antibiotic resistance in microbes: History, mechanisms, therapeutic strategies and future prospects. Journal of Infection and Public Health 2021;14(12):1750-1766

Aggarwal R, Ranganathan P. Common pitfalls in statistical analysis: Linear regression analysis. Perspect Clin Res. 2017;8(2):100-102.

Katz C, Bolton J, Sareen J. The prevalence rates of suicide are likely underestimated worldwide: why it matters. Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol 2016;51:125–127

Wolf A, Gray R, Fazel S. Violence as a public health problem: An ecological study of 169 countries. Social Science & Medicine 2014;104:220-227

Wolkewitz M, Barnett A.G, Martinez MP, Frank U, Schumacher M. Interventions to control nosocomial infections: study designs and statistical issues. Journal of Hospital Infection 2014;86(2):77-82

Thun M, Linet MS, Cerhan JR, Haiman CA, Schottenfeld D (Eds). Cancer Epidemiology and Prevention. ISBN-13: 9780190238667 Oxford Scholarship 2017

Bloom DE, Cadarette D. Infectious Disease Threats in the Twenty-First Century: Strengthening the Global Response. Front Immunol. 2019;10:549

Grubaugh ND, Ladner JT, Lemey P, Pybus OG, Rambaut A, Holmes EC, Andersen KG. Tracking virus outbreaks in the twenty-first century. Nat Microbiol. 2019;4(1):10-19

Turaman C. Evolutionary Origins of Toothache. Biomed J Sci & Tech Res 2022;46(4) BJSTR. MS.ID.007376.

Turaman C. Validity of diseases' classification. J Comm Med and Pub Health Rep 2021;2(4)

Turaman C, Classification of the risk factors of coronary heart disease and their evolutionary origins, Health Sciences Review. 2022;(3)100027

Turaman C. Evolutionary Origins of Diabetes Mellitus. Diabetes Complications. 2021;5(3):1-5

Anna Reid. Leningrad: The Epic Siege of World War II: 1941-1944. Bloomsbury Publishing. 2011

Alet

Stout D. Stone toolmaking and the evolution of human culture and cognition. Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci. 2011 Apr 12;366(1567):1050-9

Mithen S. 1999. Imitation and cultural change: a view from the Stone Age, with specific reference to the manufacture of handaxes. In Mammalian social learning: comparative and ecological perspectives (eds Box H. O., Gibson K. R.), pp. 389–413 Cambridge, MA: Cambridge University Press

Stout D., Semaw S., Rogers M. J., Cauche D. 2010. Technological variation in the earliest Oldowan from Gona, Afar, Ethiopia. J. Hum. Evol. **58**, 474–491 10.1016/j.jhevol.2010.02.005

Delagnes A., Roche H. 2005. Late Pliocene hominid knapping skills: the case of Lokalalei 2C, West Turkana, Kenya. J. Hum. Evol. 48, 435–472 10.1016/j.jhevol.2004.12.005

Roche H. 2005. From simple flaking to shaping: stone knapping evolution among early hominins. In Stone knapping: the necessary conditions for a uniquely hominin behaviour (eds Roux V., Bril B.), pp. 35–48 Cambridge, MA: McDonald Institute for Archaeological Research

Clark J. D. 2001. Variability in primary and secondary technologies of the Later Acheulian in Africa. In A very remote period indeed: papers on the Palaeolithic presented to Derek Roe (eds Miliken S., Cook J.), pp. 1–18 Oakville, CT: Oxbow Books

Schick K. D., Toth N. 1993. Making silent stones speak: human evolution and the dawn of technology. New York, NY: Simon & Schuster

Isaac G. L. 1986. Foundation stones: early artefacts as indicators of activities and abilities. In Stone age prehistory: studies in honor of Charles McBurney (eds Bailey G. N., Callow P.), pp. 221–241 London, UK: Cambridge University Press

Mesoudi A., O'Brien M. J. 2008. The learning and transmission of hierarchical cultural recipies. Biol. Theory **3**, 63–72 10.1162/biot.2008.3.1.63

Pelegrin J. 1990. Prehistoric lithic technology: some aspects of research. Archaeol. Rev. Cambridge **9**, 116–125

Çömlek

Boaretto E, Wu X, Yuan J, Bar-Yosef O, Chu V, Pan Y, Liu K, Cohen D, Jiao T, Li S et al. 2009. Radiocarbon dating of charcoal and bone collagen associated with early çömlek at Yuchanyan Cave, Hunan Province, China. Proceedings of the National Academy of Sciences 106(24):9595-9600.

Chi Z, and Hung H-C. 2008. The Neolithic of Southern China–Origin, Development, and Dispersal. *Asian Perspectives* 47(2):299-329.

Cui J, Rehren T, Lei Y, Cheng X, Jiang J, and Wu X. 2010. Western technical traditions of çömlek making in Tang Dynasty China: chemical evidence from the Liquanfang Kiln site, Xi'an city. *Journal of Archaeological Science* 37(7):1502-1509.

Cui JF, Lei Y, Jin ZB, Huang BL, and Wu XH. 2009. Lead Isotope Analysis Of Tang Sancai Çömlek Glazes From Gongyi Kiln, Henan Province And Huangbao Kiln, Shaanxi Province. *Archaeometry* 52(4):597-604.

Demeter F, Sayavongkhamdy T, Patole-Edoumba E, Coupey A-S, Bacon A-M, De Vos J, Tougard C, Bouasisengpaseuth B, Sichanthongtip P, and Duringer P. 2009. Tam Hang Rockshelter: Preliminary Study of a Prehistoric Site in Northern Laos. *Asian Perspectives* 48(2):291-308.

Liu L, Chen X, and Li B. 2007. Non-state crafts in the early Chinese state: an archaeological view from the Erlitou hinterland. *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association* 27:93-102.

Lu TL-D. 2011. Early çömlek in south China. *Asian Perspectives* 49(1):1-42.

Méry S, Anderson P, Inizan M-L, Lechevallier, Monique, and Pelegrin J. 2007. A çömlek workshop with flint tools on blades knapped with copper at Nausharo (Indus *Journal of Archaeological Science* 34:1098-1116.civilisation, ca. 2500 BC).

Prendergast ME, Yuan J, and Bar-Yosef O. 2009. Resource intensification in the Late Upper Paleolithic: a view from southern China. Journal of Archaeological Science 36(4):1027-1037.

Shennan SJ, and Wilkinson JR. 2001. Ceramic Style Change and Neutral Evolution: A Case Study from Neolithic Europe. *American Antiquity* 66(4):5477-5594.

Wang W-M, Ding J-L, Shu J-W, and Chen W. 2010. Exploration of early rice farming in China. *Quaternary International* 227(1):22-28.

Yang X-Y, Kadereit A, Wagner GA, Wagner I, and Zhang J-Z. 2005. TL and IRSL dating of Jiahu relics and sediments: clue of 7th millennium BC civilization in central China. *Journal of Archaeological Science* 32(7):1045-1051.

Yin M, Rehren T, and Zheng J. 2011. The earliest high-fired glazed ceramics in China: the composition of the proto-porcelain from Zhejiang during the Shang and Zhou periods (c. 1700-221 BC). *Journal of Archaeological Science* 38(9):2352-2365.

Klinik Tıp ve teknoloji

Bajwa M. Emerging 21st Century Medical Technologies. Pak J Med Sci 2014;30(3):649-655

Rosen R, Mays N. Controlling the introduction of new ve emerging medical technologes: can we meet the challenge? J R Soc Med. 1998 Jan;91(1):3-6

De Miranda, Michael A.; Doggett, Mark; ve Evans, Jane T., "Medical technology: Contexts ve Content in Science ve Technology" (2005). Architectural ve Manufacturing Sciences Faculty Publications. Paper 5.

Rampton, V., Böhmer, M. & Winkler, A. Medical Technologes Past ve Present: How History Helps to Understand the Digital Era. *J Med Humanit* **43**, 343–364 (2022).

Stempsey, W.E. Emerging Medical Technologes ve Emerging Conceptions of Health. *Theor Med Bioeth* **27**, 227–243 (2006)

Haug, Marie R. "Medical technology ve Quality of Life." *Indian Anthropologist*, vol. 18, no. 2, 1988, pp. 15–26

Haug, Marie R. "A Re-Examination of the Hypothesis of Physician Deprofessionalization." *The Milbank Quarterly*, vol. 66, 1988, pp. 48–56

Wallin Levinovitz, Agneta & Ringertz, Nils. (2001). The Nobel Prize. The first 100 yıl. 10.1142/9789810248543

Bhatikar SR, Mahajan RL, DeGroff C. A novel paradigm for telemedicine using the personal bio-monitor. Biomed Sci Instrum. 2002;38:59-70

Lalan, S & Pomerantseva, M.D. & Vacanti, M.D.. (2001). Tissue Engineering and Its Potential Impact on Surgery. World journal of surgery. 25. 1458-66

Rajput V, Bekes CE. Ethical issues in hospital medicine. Med Clin North Am. 2002 Jul;86(4):869-86

Cooper MR, Stewart DC, Kahl FR, Brown WM, Cordell AR. Medicine at the medical center then and now: one hundred years of progress. South Med J. 2002 Oct;95(10):1113-21

Modi, S.; Prajapati, R.; Inwati, G.K.; Deepa, N.; Tirth, V.; Yadav, V.K.; Yadav, K.K.; Islam, S.; Gupta, P.; Kim, D.-H.; et al. Recent Trends in Fascinating Applications of Nanotechnology in Allied Health Sciences. Crystals 2022, 12, 39.

Mahmoud Nasrollahzadeh, S. Mohammad Sajadi, Mohaddeseh Sajjadi, Zahra Issaabadi, Chapter 1 - An Introduction to Nanotechnology, Interface Science and Technology, Elsevier, Volume 28, 2019: 1-27,

Anjum, S.; Ishaque, S.; Fatima, H.; Farooq, W.; Hano, C.; Abbasi, B.H.; Anjum, I. Emerging Applications of Nanotechnology in Healthcare Systems: Grand Challenges and Perspectives. Pharmaceuticals 2021, 14, 707.

Sosyal medya ve e-sağlık

Victor Suarez-Lledo, Javier Alvarez-Galvez Prevalence of Health Misinformation on Social Media:Systematic Review J Med Internet Res 2021;23(1):e17187

S Anne Moorhead, Diane E Hazlett, Laura Harrison, Jennifer K Carroll, Anthea Irwin , Ciska Hoving A New Dimension of Health Care:Systematic Review of the Uses, Benefits, and Limitations of Social Media for Health Communication J Med Internet Res 2013;15(4):e85

Boyd DM, Ellison NB. Social network sites: Definition, history, and scholarship. J Comp Med Commun 2008;13:210-230.

Thackeray R, Neiger BL, Hanson CL, McKenzie JF. Enhancing promotional strategies within social marketing programs: use of Web 2.0 social media. Health Promot Pract 2008 Oct;9(4):338-343.

Abdul Kader Mohiuddin. Health Literacy: The Most Neglected Essential Human Quality. J Clin Biomed Res, 2023 Volume 5(2): 1-8

Eyrich N, Padman ML, Sweetser DS. PR practitioners' use of social media tools and communication technology. Public Relations Review 2008;34:412-414.

Chou WS, Oh A, Klein WMP. Addressing Health-Related Misinformation on Social Media. JAMA 2018 Dec 18;320(23):2417-2418.

Xiong F, Liu Y. Opinion formation on social media: an empirical approach. Chaos 2014 Mar;24(1):013130.

Yan Cheng Yang, Saad Ul Islam, Asra Noor, Sadia Khan, Waseem Afsar, Shah Nazir Influential Usage of Big Data and Artificial Intelligence in Healthcare Computational and Mathematical Methods in Medicine Volume 2021, ID 5812499

Gunther Eysenbach, Alejandro R Jadad Evidence-based Patient Choice and Consumer health informatics in the Internet age J Med Internet Res 2001;3(2):e19

Clemens Scott Kruse, Amanda Beane Health Information Technology Continues to Show Positive Effect on Medical Outcomes: Systematic Review J Med Internet Res 2018;20(2):e41

Tom H Van De Belt, Lucien JLPG Engelen, Sivera AA Berben, Lisette Schoonhoven Definition of Health 2.0 and Medicine 2.0: A Systematic Review J Med Internet Res 2010;12(2):e18

Birthe Dinesen, Brandie Nonnecke, David Lindeman, et al. Personalized Telehealth in the Future:A Global Research Agenda J Med Internet Res 2016 vol. 18, iss. 3:e53

Kirsti A Dyer Ethical Challenges of Medicine and Health on the Internet: A Review J Med Internet Res 2001;3(2):e23

Deiner MS, McLeod SD, Chodosh J, Oldenburg CE, Fathy CA, Lietman TM, Porco TC. Clinical Age-Specific Seasonal Conjunctivitis Patterns and Their Online Detection in Twitter, Blog, Forum, and Comment Social Media Posts. Invest Ophthalmol Vis Sci. 2018 Feb 1;59(2):910-920.

Kurt Benke, Geza Benke Artificial Intelligence and Big Data in Public Health Int. J. Environ. Res. Public Health 2018, 15, 2796

Fisher and Rosella Priorities for successful use of artifcial intelligence by public health organizations: a literature review BMC Public Health (2022) 22:2146

Halk sağlığı tarihi

Morris JN, Titmuss RM. Epidemiology of peptic ulcer: vital statistics. Lancet. December 30, 1944:841–856.
Oakley A. Eugenics, social medicine and the career of Richard Titmuss in Britain 1935–50. Br J Sociol. 1991;42: 165–194.
Cochrane A. Effectiveness and Efficiency: Random Reflections on Health Services. London, England: Nuffield Provincial Hospitals Trust; 1972.
Lalonde M. A New Perspective on the Health of Canadians. Ottawa, Ontario: Canada Dept of National Health and Welfare; 1974.
Porter D, ed. Social medicine and Medical Sociology in the Twentieth Century. Amsterdam, The Netherlands: Rodopi; 1997.
Rose G. Sick individuals and sick populations. Int J Epidemiol. 1985;14: 32–38.
Loomis D, Wing S. Is molecular epidemiology a germ theory for the end of the twentieth century? Int J Epidemiol. 1990;19:1–3.
Rose G. The Strategy of Preventive Medicine. Oxford, England: Oxford University Press; 1992.
Bynum WF. Darwin and the doctors: evolution, diathesis, and germs in nineteenth-century Britain. Gesnerus. 1983;40:43–53.
Woods R, Williams N. Must the gap widen before it can be narrowed? Longterm trends in social class mortality differentials. Continuity and Change. 1995;10:105–137.
Wrigley EA, Davies RS, Oeppen JE, Schofield RS. English Population History From Family Reconstitution. Cambridge, England: Cambridge University Press; 1997:206.
Cipolla CM. Public health and the Medical Profession in the Renaissance. Cambridge, England: Cambridge University Press; 1976
Riley J. The Eighteenth Century Campaign to Avoid Disease. London, England: Macmillan; 1987
Thompson EP. The Making of the English Working Class. Harmondsworth, England: Penguin Books; 1968
Glass DV. The Development of Population Statistics. Farnborough, England: Greg International; 1973
Eyler JM. Victorian Social medicine. Baltimore, Md: Johns Hopkins University Press; 1979.
Szreter S. The GRO and the public health movement 1837–1914. Soc Hist Med. 1991;4:435–463.
Ackernecht EH. Hygiene in France, 1815–48. Bull Hist Med. 1948;22: 117–155.
Coleman W. Death Is a Social Disease: Public health and Political Economy in Early Industrial France. Madison: University of Wisconsin Press; 1982.
La Berge AF. The early nineteenth century French public health movement: the disciplinary development and institutionalisation of Hygiène Publique. Bull Hist Med. 1984;58:363–379
La Berge AF. Edwin Chadwick and the French connection. Bull Hist Med. 1988;62:23–41.
Flinn MW, ed. Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain by Edwin Chadwick 1842. Edinburgh, Scotland: Edinburgh University Press; 1965.

Cullen MJ. The Statistical Movement in Early Victorian Britain. Hassocks, England: Harvester Press; 1975.
Hamlin C. Public health and Social Justice in the Age of Chadwick: Britain, 1800–1854. Cambridge, England: Cambridge University Press; 1998.
Szreter S. The population health approach in historical perspective. Am J Halk sağlığı. 2003 Mar;93(3):421-31
Bernardo, Camila et. Al. Évolution historique de la santé dans le monde. 2012. Disponible à: http://www.ebah.com.br/content/ABAAAA-HEAA/historia-saudepublica-in-world. Accès au : 09 nov. 2015.
Ilona Kickbusch (2015) 21st century determinants of health and wellbeing: a new problem for health promotion. Global Health Promotion Vol 19(3): 5–7

Halk sağlığı

Gofin J. Integrating Medicine and Public Health. On behalf of the Task Force on "Integrating Medicine and Public Health. Network Towards Unity For Health Newsletter" 2005; 24:6-13.
McMichael AJ, Beaglehole R: The changing global context of public health. Lancet 2000, 356:495-499.
Lebel J: Health: an ecosystem approach. International Development Research Centre; 2003. 9. Pushpangadan P, Behl HM: Environment & Biodiversity: Agenda for future. ICPEP-3 2005 [http://www.geocities.com/isebindia/ ICPEP-3/ICPEP3-S-2.html].
Awofeso, N. (2004). What's new about the new public health? American Journal of Public Health, 94(5), 705–709.
Irvine, L., Elliott, L., Wallace, H., & Crombie, I. K. (2006). A review of major influences on current public health policy in developed countries in the second half of the 20th century. The Journal of the Royal Society for the Promotion of Health, 126(2), 73–78.
Winkelstein, W. (2009). The development of American public health, a commentary: Three documents that made an impact. Journal of Public Health Policy. 30(1), 40–48.
Lalonde, M. (1974). A new perspective on the health of Canadians. Ottawa, Canada: Government of Canada.
MacDougall, H. (2007). Reinventing public health: A new perspective on the health of Canadians and its international impact. Journal Epidemiology and Community Health, 61, 955–959.
Maglacas, A. M. (1986). Health for all: Nursing's role. Nursing Outlook 36(2), 66–71. Manderscheid, R., & Wukitsch, K. (2014). Healthy People 2020: Developing the potential of mobile and digital communication tools to touch the life of every American. Journal of Communication in Healthcare. 7(1), 8–16.
Mooney, G. (2015). Washington and Welch talk about race, public health, history and the politics of exclusion. American Journal of Public Health, 105(7), 1317–1328.
Royne, M. B., & Levy, M. (2015). Reaching consumers through effective health messages: A public health imperative. Journal of Advertising, 44(2), 85–87.

Toplum hekimliği

Krishnan A. Community medicine in India – Which way forward? Indian J Community Med. 2016;41:5–10.

Raina SK, Kumar R, Galwankar S, et al A health care delivery model focusing on development of a cadre of primary care physicians-Recommendations of Organized Medicine Academic Guild J Family Med Prim Care. 2019;8(2):330–335

Kushwah, S. S. (2007). Public health learning and practice from hygiene to community medicine, health management and beyond issues: Challenges and options. Indian Journal of Community Medicine, 32(2), 103–107.

Kumar R. Clinical Practice in community medicine: Challenges and Opportunities. Indian J Community Med. 2017 Jul-Sep;42(3):131-133.

Raina, SK; Kumar, R. The confusion is killing Public Health, Community Medicine and Family Medicine; all critical to India's healthcare delivery system Journal of Family Physician and Primary Care: September 2021 - Volume 10 - Issue 9 - p 3169-3171

American Academy of Family Physicians: https://aafp.org/

Pratisyen hekimlik

American Academy of General Physicians. https://aagp.org/

Marc Jamoulle, Melissa Resnick, Robert Vander Stichele, Ashwin Ittoo, Elena Cardillo, Marc Vanmeerbeek Analysis of definitions of general practitioner, family physician, and primary health care: a terminological analysis BJGP Open 2017;1(3): bjgpopen17X101049

Howie JG, Heaney D, Maxwell M (2004) Quality, core values ve the general practitioner consultation: issues of definition, measurement ve delivery. Fam Pract 21(4):458–468

Allen J, Gay B, Crebolder H, et al. (2002) The European definitions of the key features of the discipline of general practition: the role of the GP ve core competencies. Br J Gen Pract 52(479):526–527

Olesen F, Dickinson J, Hjortdahl P (2000) general practition — time for a new definition. BMJ 320(7231):354–357

Phillips RL, Brundgardt S, Lesko SE, et al. (2014) The future role of the family physician in the US: a rigorous exercise in definition. Ann Fam Med 12(3):250–255

Jamoulle M (2015) Quaternary prevention, an answer of family physicians to overmedicalization. Int J Health Policy Manag 4(2):61–64

The European Society of General practice/Family physicians. The european defınıtıons of The Key Features of the Discipline of General practice The Role of the general practice ve A description of the Core Competencies of the General practice / Family Physician. Prepared for WONCA EUROPE 2002.

Huw Charles-Jones, Joanna Latimer ve Carl May Transforming general practice. In: Sociology of Health & Illness Vol. 25 No. 1 2003 pp. 71–92 Blackwell Publishing Ltd

Marshall M. A precious jewel--the role of general practice in the English NHS. N Engl J Med. 2015 Mar 5;372(10):893-7

Hashim MJ. A Definition of Family Medicine and General Practice. J Coll Physicians Surg Pak. 2018 Jan;28(1):76-77.

Hashim MJ. Principles of family medicine and general practice - defining the five core values of the specialty. J Prim Health Care. 2016 Dec;8(4):283-287

The research agenda for general practice/family medicine and primary health care in Europe. Part 3. Results: person centred care, comprehensive and holistic approach.

Van Royen P, Beyer M, Chevallier P, Eilat-Tsanani S, Lionis C, Peremans L, Petek D, Rurik I, Soler JK, Stoffers HE, Topsever P, Ungan M, Hummers-Pradier E. The rese-

arch agenda for general practice/family medicine and primary health care in Europe. Part 3. Results: person centred care, comprehensive and holistic approach. Eur J Gen Pract. 2010 Jun;16(2):113-9

Principles of family medicine and general practice - defining the five core values of the specialty.

Royen, Paul & Beyer, Martin & Chevallier, Patrick & Eilat-Tsanani, Sophia & Lionis, Christos & Peremans, Lieve & Petek, Davorina & Rurik, Imre & Soler, Jean & Stoffers, Henri & Topsever, Pinar & Ungan, Mehmet & Hummers-Pradier, Eva. (2011). Series: The research agenda for general practice/family medicine and primary health care in Europe. Part 6: Reaction on commentaries - How to continue with the Research Agenda?. The European journal of general practice. 2011; 17:58-61.

Van Royen P, Beyer M, Chevallier P, et al. The research agenda for general practice/family medicine and primary health care in Europe. Part 3. Results: person centred care, comprehensive and holistic approach. The European Journal of General Practice. 2010 Jun;16(2):113-119.

Colon-Gonzalez MC, El Rayess F, Guevara S, Anandarajah G.Rural Remote Health. 2015 Jul-Sep;15(3):3361. Epub 2015 Sep 25.

Önleyici hekimlik

J.T. Cohen, P.J. Neumann, and M.C. Weinstein Does Preventive Care Save Money? New England Journal of Medicine 2008;358(26):2847-2848

Cleland K, Peipert JF, Westhoff C, Spear S, Trussell J. Family Planning as a Cost-Saving Preventive Health Service. New England Journal of Medicine 2011;364(18): e37

Hausmann, L.R.M., Jeong, K., Bost, J.E. et al. Perceived Discrimination in Health Care and Use of Preventive Health Services. J GEN INTERN MED 23, 1679–1684 (2008).

Josephine S. Lau, Sally H. Adams, Charles E. Irwin, Elizabeth M. Ozer. Receipt of Preventive Health Services in Young Adults. Journal of Adolescent Health. Volume 52, Issue 1, 2013, 42-49

Deirdre A. Shires, Kurt C. Stange, George Divine, Scott Ratliff, Ronak Vashi, Ming Tai-Seale, Jennifer Elston Lafata. Prioritization of Evidence-Based Preventive Health Services During Periodic Health Examinations. American Journal of Preventive Medicine. Volume 42, Issue 2, 2012, 164-173

Trivedi, A.N., Ayanian, J.Z. Perceived discrimination and use of preventive health services. J Gen Intern Med 21, 553–558 (2006)

Marguerite E Diab, Mark V Johnston. Relationships between level of disability and receipt of preventive health services Archives of Physical Medicine and Rehabilitation, Volume 85, Issue 5, 2004, 749-757

Sağlık promosyonu

Brown, D. W. (2009). The dawn of Healthy People 2020: A brief look back at its beginnings. Preventive Medicine, 48, 94–95.

Benson, A., & Latter, S. (1998). Implementing health promoting nursing: The integration of interpersonal skills and health promotion. Journal of Advanced Nursing, 27, 100–107. Berg, G. V., &

Sarvimaki, A. (2003). A holistic-existential approach to health promotion. Scandinavian Journal of Caring Sciences, 17, 384–391.

Breslow, L. (1999). From disease prevention to health promotion. JAMA, 281(11), 1030–1033.

Corbin, J. H., & Mittelmark, M. B. (2008). Partnership lessons from the Global Programme for Health Promotion Effectiveness: A case study. Health Promotion International, 23(4), 365–371.

Eriksson, M., & Lindstrom, B. (2008). A salutogenic interpretation of the Ottawa Charter. Health Promotion International, 23(2), 190–199.

Falk-Rafael, A. (1999). The politics of health promotion: Influences on public health promoting nursing practice in Ontario, Canada from Nightingale to the nineties. Advances in Nursing Science, 22(1), 23–39.

Fielding, J., & Kumanyika, S. (2009). Recommendations for the concepts and form of Healthy People 2020. American Journal of Preventive Medicine, 37(3), 255–257.

Healthy People (2010). MAP-IT: A strategy for creating a healthy community. Chapter 2. Retrieved from http://www.healthypeople.gov/publications/HealthyCommunities2001/ Chapter_2.htm

Howard, D., Nieuwenhuijsen, E. R., & Saleeby, P. (2008). Health promotion and education: Application of the ICF in the US and Canada using an ecological perspective. Disability and Rehabilitation, 30(12–13), 942–954.

Jackson, S. F., Perkins, F., Khandor, E., Cordwell, L., Hamann, S., & Buasai, S. (2007). Integrated health promotion strategies: A contribution to tackling current and future health challenges. Health Promotion International, 21(S1), 75–83.

Jesse, E., & Blue, C. (2004). Mary Breckinridge meets Healthy People 2010: A teaching strategy for visioning and building healthy communities. Journal of Midwifery and Women's Health, 49(2), 126–131.

Kemppainen, V., Tossavainen, K., & Turunen, H. (2012). Nurses' roles in health promotion practice: An integrative review. Health Promotion International, 28(4), 490–501.

Kickbusch, I., McCann, W., & Sherbon, T. (2008). Adelaide revisited: From healthy public policy to health in all policies. Health Promotion International, 23(1), 1–4.

King, P. M. (1994). Health promotion: The emerging frontier in nursing, Journal of Advanced Nursing, 20, 209–218.

McIntyre, L. (1992). The evolution of health promotion. Probe, 26(1), 15–22.

McQueen, D. V. (2008). Self-reflections on health promotion in the UK and the USA. Public Health, 122, 1035–1037.

Mittelmark, M. B. (2007). Shaping the future of health promotion: Priorities for action. Health Promotion International, 23(1), 98–102.

Mittelmark, M. B., Perry, M. W., Wise, M., Lamarre, M., & Jones, C. M. (2007). Enhancing the effectiveness of the International Union for Health Promotion and Education to move health promotion forward. IUHPE Promotion and Education Supplement 2, 14(33), 33–35.

Moore, P. V., & Williamson, G. C. (1984). Health promotion: Evolution of a concept. Nursing Clinics of North America, 19(2), 194–207.

Morgan, I. S. & Marsh, G. W. (1998). Historic and future health promotion contexts for nursing. Image: Journal of Nursing Scholarship, 30(4), 379–383.

Northrup, D. T. & Purkis, M. E. (2001). Building the science of health promotion practice from a human science perspective. Nursing Philosophy, 2, 62–71.

Office of Minority Health, U.S. Department of Health and Human Services (2012). Minority populations. Retrieved from http://www.minorityhealth.hhs.gov/omh/ browse.aspx?lvl=2&lvlid=26

Raphael, D. (2008). Grasping at straws: A recent history of health promotion in Canada. Critical Public Health, 18(4), 483–495.

Scriven, A., & Speller, V. (2007). Global issues and challenges beyond Ottawa: The way forward. Promotion and Education, 14, 194–198.

Shen, F., Sheer, V. C., & Li, R. (2015). Impact of narratives on persuasion in health communication: A meta-analysis. Journal of Advertising, 44(2), 105–113.

Terry, P. E. (2015). Purpose, core values and vision for health promotion. American Journal of Health Promotion, 29(3), TAHP9-10.

Tountas, Y. (2009). The historical origins of the basic concepts of health promotion and education: The role of ancient Greek philosophy and medicine. Health Promotion International, 24(2), 185–192.

Whitehead, D. (2001). Health education, behavioural change and social psychology: Nursing's contribution to health promotion? Journal of Advanced Nursing, 34(6), 822–832.

Whitehead, D. (2008). Health promotion: An international Delphi study examining health promotion and health education in nursing practice, education, and policy. Journal of Clinical Nursing, 17, 891–900.

Whitehead, D. (2009). Reconciling the differences between health promotion in nursing and general health promotion. International Journal of Nursing Studies, 46, 865–874.

Whitehead, D. (2011). Health promotion in nursing: A Derridean discourse analysis. Health Promotion International, 26, 117–127.

Tountas Y. The historical origins of the basic concepts of health promotion and education: the role of ancient Greek philosophy and medicine. Health Promot Int. 2009 Jun;24(2):185-92

Morgan, I.S. and Marsh, G.W. (1998), Historic and Future Health Promotion Contexts for Nursing. Image: the Journal of Nursing Scholarship, 30: 379-383

Breslow L. From disease prevention to health promotion. JAMA. 1999 Mar 17;281(11):1030-3

Corbin JH, Mittelmark MB. Partnership lessons from the Global Programme for Health Promotion Effectiveness: a case study. Health Promot Int. 2008 Dec;23(4):365-71

Tulchinsky TH. Marc Lalonde, the Health Field Concept and Health Promotion. Case Studies in Public Health. 2018:523–41

Howard D, Nieuwenhuijsen ER, Saleeby P. Health promotion and education: application of the ICF in the US and Canada using an ecological perspective. Disabil Rehabil. 2008;30(12-13):942-54

Falk Rafael, A.R. and (1999), From Rhetoric to Reality: The Changing Face of Public Health Nursing in Southern Ontario. Public Health Nursing, 16: 50-59

Irvine L, Elliott L, Wallace H, Crombie IK. A review of major influences on current public health policy in developed countries in the second half of the 20th century. J R Soc Promot Health. 2006 Mar;126(2):73-8

Kumar S, Preetha G. Health promotion: an effective tool for global health. Indian J Community Med. 2012 Jan;37(1):5-12

Don Nutbeam, J Hope Corbin, Vivian Lin, The continuing evolution of health promotion, *Health Promotion International*, Volume 36, Issue Supplement_1, 2021, Pages i1–i3
World Health Organization. (2010a). Sundsvall statement on supportive environments for health. Retrieved from http://www.who.int/healthpromotion/conferences/prevous/sundsvall/en/index.html
World Health Organization. (2010b). Jakarta declaration on leading health promotion into the 21st century. Retrieved from http://www.who.int/healthpromotion/conferences/ prefious/jakarta/declaration/en/
World Health Organization. (1987). Ottawa Charter for Health Promotion. Health Promotion, 1(4), iii–v.

Sosyal hekimlik

Kark SL, Steuart GW, editors. A Practice of Social Medicine: A South African Team's Experiences in Different African Communities. Edinburgh: E&S Livingstone Ltd., 1962.
Oliver, M. (1996). Understanding Disability: From Theory to Practice (Chapter 3, pp. 30-42). New York: St. Martin's Press.
Oliver, Mike, and Colin Barnes. "Disability Studies, Disabled People and the Struggle for Inclusion." British Journal of Sosyology of Education 31, no. 5 (2010): 547–60.
de la Dehesa, Rafael. (2018). Social medicine, feminism and the politics of population: From transnational knowledge networks to national social movements in Brazil and Mexico. Global Public Health. 2018;14(1)1-14
William Ventres; Shafik Dharamsi; Robert Ferrer From social determinants to social interdependency: Theory, reflection, and engagement Social Medicine Volume 11, Number 2, May 2017: 84-89
Rafael González Guzmán Latin American Social Medicine and the Report of the WHO Commission on Social Determinants of Health Social Medicine Volume 4, Number 2, June 2009: 113-120
Arati Karnik, Asiya Tschannerl, Matthew Anderson What is a social medicine doctor? Social Medicine Volume 9, Number 2, October 2015: 56-62
Jaime Gofin. On "A Practice of Social Medicine" Social Medicine Volume 1, No. 2, August 2006
Howard Waitzkin. Commentary: Salvador Allende and the birth of Latin American social medicine International Journal of Epidemiology 2005;34:739–741

İş yeri hekimliği

Faculty of Occupational Medicine website at www. facoccmed.ac.uk
Centre for Occupational and Environmental Health website, The University of Manchester at www.coeh.man.ac.uk
Institute of Occupational and Environmental Medicine website, The University of Birmingham at www.pcpoh. bham.ac.uk
N.A.L. Smith Occupational medicine and the general practitioner Occupational Medicine 2005;55:77–78
Sweity S, Sutton C, Downe S, Balaam MC, McElvenny DM. Challenges to and facilitators of occupational epidemiology research in the UK. Health Policy. 2020 Jul;124(7):772-780

John Harrison, Leonie Dawson, Occupational Health: Meeting the Challenges of the Next 20 Years, Safety and Health at Work, Volume 7, Issue 2, 2016, Pages 143-149

Turaman C. Backache as Evolutionary Compromise to Bipedalism. International Journal of Clinical Studies & Medical Case Reports. 2022;23(2): 1-5

Turaman C. From sensory perception to maladaptation – evolution of the human mind. Psychreg Journal of Psychology 2023

D.A. Stubbs Ergonomics and occupational medicine: future challenges Occup. Med. Vol. 50, No. 4, pp. 277-282, 2000

P.J. Nicholson Occupational health services in the UK—challenges and opportunities Occupational Medicine 2004;54:147–152

J. Ilmarinen, The ageing workforce—challenges for occupational health, *Occupational Medicine*, Volume 56, Issue 6, September 2006, Pages 362–364

Michael Gochfeld Chronologic History of Occupational Medicine Journal of Occupational and Environmental Medicine Vol. 47, No. 2, SPECIAL FESTSCHRIFT ISSUE: History and Practice of Occupational Medicine (2005), pp. 96-114

RJ. McCunney Challenges and opportunities in occupational medicine JAOA 95(2)1995:107-114

Lode Godderis, Jeroen Luyten Challenges and opportunities for occupational health and safety after the COVID-19 lockdowns J. Occup Environ Med 2020;77(8):511-2

Lydell M, Hildingh C, Söderbom A, Ziegert K. Future challenges for occupational health services can be prevented by proactive collaboration with the companies using the services: a participatory and reflection project. J Multidiscip Healthc. 2017;10:217-225

Samaher Sweity, Chris Sutton, Soo Downe, Marie-Clare Balaam, Damien M. McElvenny, Challenges to and facilitators of occupational epidemiology research in the UK, Health Policy, Volume 124, Issue 7, 2020, 772-780

Darren Mark Joubert. Occupational Health Challenges and Success in Developing Countries: A South African Perspective,International Journal of Occupational and Environmental Health, volume 8{2}:119-124, 2002

Duffy M, Sperry L. Workplace mobbing: Individual and family health consequences. The Family Journal. 2007;15((4)):398–404.

Vartia M. The sources of bullying-psychological work environment and organizational climate. European Journal of Work and Organizational Psychology. 1996;5((2)):203–14

Turaman, C. Medical Entomoloji Yay: Cinius, Istanbul, 2021

Afet hekimliği

Dirkzwager AJ, Grievink L, van der Velden PG, Yzermans CJ. Risk factors for psychological and physical health problems after a man-made disaster. Prospective study. Br J Psychiatry. 2006 Aug;189:144-9

Karl Blanchet, Anita Ramesh, Severine Frison, Emily Warren, Mazeda Hossain, James Smith, Abigail Knight, Nathan Post, Christopher Lewis, Aniek Woodward, Maysoon Dahab, Alexander Ruby, Vera Sistenich, Sara Pantuliano, Bayard Roberts, Evidence on public health interventions in humanitarian crises, The Lancet, Volume 390, Issue 10109, 2017, Pages 2287-2296

Patel RB. Precision Health in Disaster Medicine and Global Public Health. Prehosp Disaster Med. 2018 Dec;33(6):565-566

James, Jayleen & Benjamin, Georges & Burkle, Frederick & Gebbie, Kristine & Kelen, Gabor & Subbarao, Italo. Disaster Medicine and Public Health Preparedness: A Discipline for All Health Professionals. Disaster medicine and public health preparedness. 2010;4(2):102-7

Rose DA, Murthy S, Brooks J, Bryant J. The Evolution of Public Health Emergency Management as a Field of Practice. Am J Public Health. 2017 Sep;107(S2):S126-S133

Taylor A. Holroyd, Oladeji K. Oloko, Daniel A. Salmon, Saad B. Omer, and Rupali J. Limaye.Communicating Recommendations in Public Health Emergencies: The Role of Public Health Authorities.Health Security.Feb 2020.21-28 Volume: 18 Issue 1

Frederick M. Burkle Jr. Challenges of Global Public Health Emergencies: Development of a Health-Crisis Management Framework. The Tohoku Journal of Experimental Medicine, 2019;249(1):33-41

Halk hekimliği

WHO World Health Organization: Traditional medicine strategy 2002–2005 2002 [http://whqlibdoc.who.int/hq/2002/ WHO_EDM_TRM_2002.1.pdf].

Gesler WM: Therapeutic landscapes: medical Issues in Light of the new cultural geography. Social Science & Medicine 1992, 34(7):735-746.

Anyinam C: Ecology and Ethnomedicine: Exploring Links Between Current Environmental Crisis and Indigenous Medical Practices. Social Science & Medicine 1995, 40(3):321-329.

Alves RRN, Rosa IL: Why study the use of animal products in traditional medicines? Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine 2005, 1:1-5.

Alves RRN, Rosa IL: From cnidarians to mammals: The use of animals as remedies in fishing communities in NE Brazil. Journal of Ethnopharmacology 2006, 107:259-276.

McMichael AJ, Beaglehole R: The changing global context of public health. Lancet 2000, 356:495-499.

Cowden CJ, Paterson I: Cancer drugs better than taxol? Nature 1997, 387:238-239.

Nicolaou KC, Guy RK, Potier P: Taxoids: new weapons against cancer. Scientific American 1996, 274(6):94-8.

Daszak P, Cunningham AA, Hyatt AD: Emerging infectious diseases of wildlife: threats to biodiversity and human health. Science 2000, 287:443-9.

Ostfeld RS, Keesing F: Biodiversity and disease risk: the case of Lyme disease. Conserv Biology 2000, 14(3):722-8.

Yesilada E: Past and future contributions to traditional medicine in the health care system of the Middle-East. J Ethnopharmacol 2005, 100(1–2):135-137

Reiter P: Climate Change and Mosquito-Borne Disease. Environ Health Persp 2001, 1:141-161.

Bell D, Robertson S, Hunter PR: Animal origins of SARS coronavirus: possible links with the international trade in small carnivores. Phil Trans R Soc Lond 2004, 359:1107-14.

Shanley P, Luz L: The impacts of forest degradation on medicinal plant use and implications for health care in eastern Amazonia. BioScience 2003, 53(6):573-584.

Ahmad Husaın, GD. Sofı, Tajuddın, Raman Dang, Nılesh Kumar. Unanı system of medıcıne ıntroductıon and challenges Medical Journal of Islamic World Academy of Sciences 18:1, 27-30, 2010

Pandey MM, Rastogi S, Rawat AK. Indian traditional ayurvedic system of medicine and nutritional supplementation. Evid Based Complement Alternat Med. 2013;2013:376327.

Dargan, Paul I.; Gawarammana, Indika B.; Archer, John R.H.; House, Ivan M.; Shaw, Debbie; Wood, David M. (2008). "Heavy metal poisoning from Ayurvedic traditional medicines: An emerging problem?". International Journal of Environment and Health. 2 (3/4): 463.

Payyappallimana, Unnikrishnan; Venkatasubramanian, Padma (2016). "Exploring Ayurvedic Knowledge on Food and Health for Providing Innovative Solutions to Contemporary Healthcare". Frontiers in Public Health. 4 (57): 57.

Shilpa, S; Venkatesha Murthy, C.G. (January 2011). "Understanding personality from Ayurvedic perspective for psychological assessment: A case". Ayu. Institute for Post Graduate Teaching & Research in Ayurveda. 32 (1): 12–19

Mishra, Lakshmi-chandra; Singh, Betsy B.; Dagenais, Simon (2001). "Healthcare and disease management in Ayurveda". Alternative Therapies in Health and Medicine. 7 (2): 44–50.

Kumar, Syal; Dobos, Gustav J.; Rampp, Thomas (2017). "The Significance of Ayurvedic Medicinal Plants". Journal of Evidence-Based Complementary & Alternative Medicine. 22 (3): 494–501

Sekar, S. (2007). "Traditional alcoholic beverages from Ayurveda and their role on human health". Indian Journal of Traditional Knowledge. 6 (1): 144–149

Ajanal, M; Nayak, S; Prasad, BS; Kadam, A (2013). "Adverse drug reaction and concepts of drug safety in Ayurveda: An overview". Journal of Young Pharmacists. 5 (4): 116–20

Xiaorui Zhang (2001). "Legal Status of Traditional Medicine and Complementary/Alternative Medicine: A Worldwide Review". World Health Organization

Saper, R. B.; Kales SN; Paquin, J; et al. (2004). "Heavy metal content of ayurveda herbal medicine products". Journal of the American Medical Association. 292 (23): 2868–73

https://www.cairn.info/revue-les-tribunes-de-la-sante1-2004-2-page-19.htm

Bryant, John H. and Rhodes, Philip. "public health". Encyclopedia Britannica, 24 Mar. 2023, https://www.britannica.com/topic/public-health. Accessed 24 April 2023.